

VNITŘNÍ VÝVOJOVÁ ZÁKONITOST VÝROBNÍCH SIL

DRAGOSLAV SLEJŠKA

Dialektika výrobních sil a výrobních vztahů leží v základech celkového vývoje lidské společnosti. Proto jí byla v dějinách marxistického myšlení věnována neustálá mimořádná pozornost. Je to však dialektika tak složitá, že doposud nelze považovat všechny její otázky za vyřešené. A to nejen specifické otázky, nově postavené současným společenským vývojem, nýbrž i některé obecné otázky. Týká se to zejména problému poměru mezi vzájemnými zákonitými souvislostmi výrobních sil a výrobních vztahů na jedné straně a vnitřními zákonitostmi jak výrobních sil tak výrobních vztahů na straně druhé. Filozofové se zabývali po výtce zákonitými souvislostmi mezi výrobními silami a výrobními vztahy. Ekonomové zase přirozeně vnitřními zákonitostmi výrobních, tj. ekonomických vztahů. Ani ti ani oni si však jasně nestavěli otázku o vzájemném poměru obou těchto řad zákonitých souvislostí. Vůbec nikdo se už v podstatě nezabýval otázkami vnitřních zákonitých souvislostí výrobních sil.

Zanedbávání této i oné otázky je spolu těsně spjato. Je jasné, že problém poměru mezi vzájemnými zákonitými souvislostmi výrobních sil a výrobních vztahů a vnitřními zákonitostmi obou těchto stránek společenské výroby může být úspěšně propracováván teprve poté, když předtím bude alespoň do určité míry vyjasněn opomíjený problém vnitřních zákonitostí výrobních sil.

Nejjednodušším „řešením“ otázky je vůbec popřít existenci vnitřní vývojové zákonitosti výrobních sil a prohlásit za hlavní hybnou sílu výroby i výrobních sil výrobní vztahy.¹

Ke hlubšímu osvětlení problému je třeba vyjít z toho, v čem vůbec spočívá *specifičnost výrobních sil*.

Tato specifičnost bývá často viděna v tom, že u výrobních sil jde o technickou stránku výroby, kdežto společenská stránka výroby prý spočívá pouze ve výrobních vztazích.² Takový názor nemá daleko k popření vývojové zákonitosti výrobních sil.

¹ Takové hledisko předkládá nejnověji s. Karásek ve *Slovenském filozofickém časopise* (1958, č. 3, 307—309). Další poukazy na názory s. Karáska se týkají tohoto místa. Ačkoliv neprobírá otázku důkladně, nýbrž jde pouze o krátký polemický ohlas na Kľofáčovu knihu *Materialistické pojetí dějin*, považují za nutné se tím zde zabývat, a to ze dvou důvodů. Za prvé proto, že to není názor jen Karáskův, nýbrž i jiných filozofů, kteří však dávali přednost tomu, aby jej vyslovovali jen ústně. Za druhé proto, že sotva kde jinde nalezneme tento názor v tak vyhraněné a jasné formulaci jako u Karáska.

² Máme na mysli např. stanovisko, vyjádřené v úvodu k prvnímu vydání sovětské učebnice politické ekonomie, kde se praví: „Výroba má technickou a společenskou stránku.

Tato zákonitost nemůže být totiž jinou než společenskou zákonitostí. Nejsou-li výrobní síly společenskou stránkou výroby, tedy se nemohou vyvíjet ani v důsledku vlastní společenské zákonitosti. Skutečnost však svědčí o tom, že společenský charakter výrobních sil nemůže být oprávněně popírán.

Především je nesporné, že výrobní síly zahrnují vedle techniky i výrobní, pracovní činnost lidí po její provozní stránce, vývoj a stav pracovní síly. Pro charakteristiku výrobních sil má velký význam otázka výrobních zkušeností, jejich uchovávání, předávání a rozmnožování. O tom, že výrobní síly jsou sférou právě společenského života, svědčí tedy již ta skutečnost, že představují jednotu objektivních procesů a praktické společenské činnosti lidí. Již proto nelze vymezovat výrobní síly jen jako technickou stránku výroby.

Kromě toho není ničím zdůvodněna ani sama kontrapozice technického a společenského. Technika jakožto soubor výrobních nástrojů a jiných pracovních prostředků tvoří věcnou stránku výrobních sil. Avšak společenskými vztahy nejsou jen vztahy mezi lidmi nebo skupinami lidí, nýbrž s hlediska svého společenského dosahu i vztahy mezi výtvory lidí, i vztahy mezi lidmi a jejich výtvory. Výrobní nástroje jsou sice z přírodního materiálu, ať již daného přímo nebo přepracovaného, avšak podstatné na nich je to, že za svůj vznik vděčí lidské práci a že jejich funkcí je sloužit společenské výrobě.

Představy, že technika je něčím, co stojí jaksí mimo společenské vztahy, se zakládají zřejmě na tom, že výrobní síly představují vztah mezi společností a přírodou a že svým rozvojem řeší rozpory mezi oběma. To ale nic neubírá na jejich společenském charakteru, protože výrobní síly hrají svou činnorodou úlohu na té stránce vztahů mezi společností a přírodou, na které jde o aktivní přetvářející úlohu společnosti a která v průběhu dějin stále více převládá nad — rovněž nezbytnou — stránkou podmíněnosti společnosti přírodou. Jak technika tak i vlastnosti pracovní síly jsou nástrojem společnosti k ovládnutí přírody.

Vedle toho nutno mít na mysli, že rozpor mezi přírodou a společností, který je řešen rozvojem výrobních sil, není jen vnějším rozporem, který by nemohl být v žádném smyslu vnitřní hybnou silou vývoje společnosti. Je totiž současně rozporem mezi možnostmi společnosti ovládnout přírodní jevy a procesy s těmi výrobními prostředky, které má společnost v dané době k dispozici, na jedné straně, a materiálními potřebami lidí na straně druhé. Rozpor mezi přírodou a společností se tím s určitého hlediska stává rozporem vývoje společnosti samotné.

Vše to ukazuje, že technika a tedy i výrobní síly v jejich celku nejsou o nic méně společenským jevem než kterýkoliv jiný okruh společenských vztahů.³

Technickou stránku výroby zkoumají přírodní a technické vědy: fyzika, chemie, nauka o kovech, nauka o strojích, agronomie a jiné. Politická ekonomie zkoumá společenskou stránku výroby, *společenskou výrobu*, to jest *ekonomické vztahy lidí*. (*Politická ekonomie*, učebnice, Praha 1955, 9.) Jelikož je zde zjevně společenská stránka výroby ztotožněná s výrobními vztahy, nezbývá než logicky předpokládat, že technickou (nikoliv společenskou) stránkou výroby úvod k učebnici miní výrobní síly.

³ I když považujeme Karáskovu kritiku Klofáče v otázce výrobních sil v jádru za neoprávněnou, neznamená to, že ve všem souhlasíme se samotným Klofáčem. Ani on není vždy práv specifickému a přitom společenskému charakteru výrobních sil. I on totiž soudí, že „výrobní vztahy tvoří společenskou stránku výroby.“ (*Materialistické pojetí dějin*, Praha 1957, 149.) Přitom ale v tom není zcela důsledný. Poté hned uvádí, že „výrobní způsob vyjadřuje... jednotu technické a společenské stránky.“ Je-li tomu tak a jsou-li přitom společenskou stránkou výrobní vztahy, dal by se čekat logický závěr, že tou technickou

Jak tedy vyjádřit specifickou výrobních sil jakožto společenského jevu, sféry společenského života?

Jelikož výrobní síly představují nástroj lidské společnosti k ovládnutí přírodních sil v zájmu uspokojování společenských potřeb, vyjadřují současně i pracovní, výrobně-provozní poměr lidí v boji za toto ovládnutí. Výrobní síly zahrnují provozní poměr mezi pracovníkem a výrobními prostředky, výrobně-provozní působení lidí na přírodu prostřednictvím techniky.

Na rozdíl od toho výrobní vztahy vyjadřují vzájemný poměr lidí a společenských skupin při ovládání a přivlastňování samotných výrobních sil. Zahrnují o výrobu se opírající souvislosti po linii vlastnictví výrobních prostředků a na něm závislých třídně-ekonomických vztahů i vztahů rozdělování. Jde tedy o ekonomické vztahy mezi pracovníky a výrobními prostředky. Daný poměr může mít buď třídně-antagonistický ráz (když se jedny třídy zmocňují výrobních prostředků nebo i jiných výrobních sil na úkor jiných tříd, s těmito výrobními prostředky vyrábějících) nebo neantagonistický ráz (když jde o dialektický vývoj výrobních vztahů na základě společenského vlastnictví, jehož nositeli jsou všichni pracující sami).

Specifické zvláštnosti výrobních sil spočívají v tom, že zajišťují pro společnost pracovní nástroje, pracovní síly a výrobky. Jejich vnitřní souvislosti jsou charakterizovány výrobně-provozní zprostředkovaností, nikoliv zprostředkovaností třídní nebo vůbec skupinově-zájmovou.⁴ Ekonomickou, skupinově-zájmovou zprostředkovaností se právě odlišuje vnitřní struktura výrobních vztahů od výrobních sil. Výrobní vztahy zajišťují takové vlastnické a skupinově-zájmové vztahy mezi lidmi, které umožňují v daném širším období (dokud se samy v té či jiné své formě nedostanou do konfliktu s výrobními silami) optimální fungování daných výrobních sil.

Již v tomto vyznačení specifické rozdílnosti výrobních sil a výrobních vztahů se obrátí fakt *vývojové závislosti výrobních vztahů na výrobních silách*. V zájmu rozboru vnitřní zákonitosti výrobních sil je třeba zastavit se na této otázce trochu déle.

Výrobní síly a výrobní vztahy tvoří v procesu společenského vývoje nedílnou jednotu. Jedny bez druhých nemohou za žádných podmínek existovat. To však neodstraňuje otázku, která stránka dané dialektické jednoty má s vývojového hlediska základnější, primární význam. Názory na tuto otázku nejsou vždy stejné. Podle některých jsou hlavní hybnou silou vývoje výroby, a tedy základnější strán-

stránkou jsou výrobní síly. Místo toho však Kľofáč správněji (ale v rozporu se sebou samým) uvádí: „Jestliže přírodní a technické vědy zkoumají technickou stránku výroby (k tomu, jak bude zřejmě dále, máme výhrady — poznámka autora článku D. S.) a společenské vědy její stránku společenskou, neznamená to, že by obě stránky bylo možné od sebe izolovat a za společenský faktor chápat jen „vztahy“, a nikoliv rovněž výrobní „proces“. I výrobní nástroje jako produkt společenské činnosti a výrobní proces jako specificky společenská činnost jsou součástí společenského života, a nezkoumají-li společenské vědy jejich technické vlastnosti, nemohou nepřehlížet k vlastnostem, v nichž se projevuje určitý stupeň společenského rozvoje a jemu odpovídajících společenských, hlavně výrobních vztahů.“ (Str. 149—150, v poznámce.)

⁴ S výjimkou některých profesionálně-skupinových zájmů. Otázkou profesionálních skupin, podmíněných dělbou práce, a jejich poměru ke skupinám třídním se zde však nezabýváme, protože by nás to odvedlo příliš daleko.

kou uvedené dialektické jednoty výrobní vztahy.⁵ Jiní zastávají umírněnější stanovisko, podle něhož se výrobní síly a výrobní vztahy střídají v úlohe hlavní hybné síly celkového vztahu.⁶ Chápu tedy jejich poměr jen jako střídání funkcí v čase. V zásadě je tu hybné působení výrobních sil a výrobních vztahů postaveno do stejné roviny, a přitom úplně opomínuta otázka primárnosti. Kvalitativní rozdíl obou stránek působení je setřen.

Bylo by nesprávné podceňovat aktivní působení výrobních vztahů na vývoj výrobních sil. Uvedené názory se také většinou vyskytly v průběhu jinak správné kritiky některých dřívějších názorů, které toto působení podceňovaly. Avšak není jinou nesprávností zrelativizovat celý tento vztah a redukovat jeho složitou dialektiku na to, že v průběhu vývoje si obě složky výrobního způsobu vyměňují místo? Není ještě nesprávnějším názor, který zcela otevřeně popírá, že určité výrobní vztahy vznikají vždy na základě určité úrovně výrobních sil a ne naopak?

Ve skutečnosti výrobní síly, které tvoří možnost a základ existence lidské společnosti a přitom jsou nejpohyblivější složkou souboru společenských vztahů, nemohou nikdy ztratit úlohu základní hybné síly vývoje výrobních vztahů, celého způsobu výroby a konec konců společenského vývoje vůbec. Jsou vždy příčinou vzniku nových výrobních vztahů, jejichž působení — ať už ve funkci hybné páky nebo ve funkci brzdy — zůstává působením zpětným. Prvotní příčinu vývoje výroby je třeba vždy hledat ve výrobních silách samotných: v hromadění výrobních zkušeností, v rozvíjení produktivnějších způsobů práce a v překonávání způsobů méně produktivních.

Vývoj výrobních vztahů je vyvoláván vývojem výrobních sil. Bez uznání této skutečnosti nelze pochopit objektivní podmíněnost vzniku v určité době právě toho, a ne jiného typu výrobních vztahů, nelze pochopit ani vývoj a zánik tohoto typu. Bylo by nepochopitelné, proč v dané době působí určité ekonomické zákony a jiné nikoliv, proč časem na místo jedněch zákonů přichází působení zákonů jiných. Metodologicky musí takový přístup vést k povrchnosti a roztržitosti ekonomického badání, které pak opomíjí jak hlubší příčiny tak i historický smysl ekonomického vývoje.

Nemůže být tento názor vyvrácen snad skutečností, že rozvoj výroby ani ve stejně vyvinutých zemích se neděje stejným tempem a že záleží na hospodářském a společenském zřízení, vládnoucím v té které zemi? Nemůže tím být vyvrácen, je-li dbáno toho, že tempa rozvoje výroby a základní hybné síly tohoto rozvoje jsou dvě různé věci. Různá tempa rozvoje výroby v zemích s různým společenským zřízením jsou skutečně důsledkem zpětného vlivu ekonomických vztahů. Avšak tím není nic řečeno o základních hybných silách. Rozhodující pro otázku, která stránka společenského výrobního procesu je jeho základní hybnou silou, je to, která z nich se začíná vyvíjet nejdříve a tím nutí tu druhou stránku vyvíjet se v souladu se svým vlastním vývojem. Výrobní vztahy mohou zpomalovat nebo zrychlovat vývoj výrobních sil, ale nemohou určovat jeho základní dlouhodobé tendence. To je

⁵ Právě Karásek říká velmi kategoricky, že „nie spoločenská nevyhnutnosť vyrábati je hlavnou hybnou silou vývinu výroby, ale výrobné vztahy.“ (L. c., 307.)

⁶ Tento názor se objevil pod vlivem určitého výkladu teze o úloze výrobních vztahů jako hybatele, hybné páky výrobních sil, která byla obsažena ve Stalinových *Ekonomických problémech socialismu v SSSR*. Je však třeba poznamenat, že Stalin ani formulačně nekladl obojí působení na stejnou úroveň. Užil termínu „dvíhateľ“ ve zřejmé snaze odlišit dané působení od základnějšího působení, označovaného jako „dvížuščaja sila“.

pouze projevem skutečnosti, že nejsou hlavní hybnou silou vývoje výrobních sil.

Jako i u jiných otázek, ani v problematice výrobních sil a výrobních vztahů nelze klást primární působení na stejnou úroveň se zpětným vlivem, nechceme-li ovšem, aby se nám dialektika přeměnila v relativismus a v eklektickou teorii faktorů, která obchází otázku základních hybných sil společenského vývoje vůbec. S věcného i logického hlediska je v takovém přístupu bludný kruh. Výrobní síly jsou vysvětlovány z výrobních vztahů. Výrobní vztahy zase z výrobních sil. Vyjít z tohoto bludného kruhu lze jen dialekticky adekvátním rozlišením primárního působení a zpětného vlivu, což zase předpokládá správné pojetí poměru vlastních vnitřních vývojových zákonitostí jak výrobních sil tak i výrobních vztahů a vývojových zákonitostí jejich vzájemného působení.⁷

S kritizovanými hledisky — zejména s tím krajnějším — bývá spjat názor, že přírodní bohatství, přírodní prostředí a věda působí na rozvoj výrobních sil prostřednictvím výrobních vztahů.⁸ Názor ten nemáme možnost zde rozebírat důkladněji. Podotýkame jen dvě věci. Za prvé, že odporuje naprosto zjevným faktům, jako např. tomu, že příroda nebo věda působí na rozvoj výrobních sil v podstatě stejně za kapitalistických a za socialistických výrobních vztahů. Neexistují buržoazní nebo proletářské přírodní a technické vědy. Za druhé nelze opominout, že primé, výrobními vztahy nezprostředkované působení přírodního bohatství, přírodního prostředí, přírodních a technických věd na rozvoj výrobních sil jen potvrzuje poučku, že výrobní síly mají své vnitřní, na výrobních vztazích nezávislé vývojové hybné síly.

Výrobní vztahy se vyvíjejí na základě vývoje výrobních sil a výrobní síly v zájmu získání dostatečného prostoru pro svůj vlastní vývoj vyžadují pokrokové změny ve výrobních vztazích. Výrobní síly se vždy začínají vyvíjet samy, a to by bylo nemožné, kdyby neměly své vlastní hybné síly. Je-li třeba, vyvíjejí se i proti brzdícímu působení výrobních vztahů. Tím přecházíme k další otázce, k otázce *rozporů mezi výrobními silami a výrobními vztahy*.

Nespočetné množství fakt ze všech období vývoje lidstva dokumentuje existenci těchto rozporů. Nová bádání nemusí být zaměřena k tomu, aby dokazovala, zda poměr mezi výrobními silami a výrobními vztahy je či není rozporným. Úkolem je jen přispívat k analýze jednotlivých forem těchto rozporů, např. ke specifikaci rozporů antagonistických a neantagonistických, studovat procesy vzniku, zostřování a překonávání jednotlivých forem těchto rozporů, ustavování vyšších jednot výrobních vztahů s výrobními silami a pod.

Snaha o vysvětlení těchto rozporů opětně přivádí k uznání skutečnosti, že výrobní síly se začínají vyvíjet samy, tedy v důsledku svých vlastních hybných sil.

⁷ V Klofáčově knize je vedle správnějších formulací i teze, že „výrobní vztahy determinují i sám rozvoj výrobních sil“, přičemž vidí toto působení v tom, že výrobní vztahy mohou rozvoj výrobních sil buď brzdit nebo podněcovat. (L. c., 152.)

Determinující působení — toť působení primární nebo alespoň má k němu blízko. Kdežto to působení, které nazýváme „brzděním“ nebo „podněcováním“ je působením na jiný proces, mající především své vlastní vnitřní hybné síly, a tedy působením zpětným.

Skutečné úloze výrobních sil ve společenském vývoji není Klofáč práv ani tehdy, když považuje za základní příčinu všech společenských poměrů, ba za podstatu celé společenské struktury výrobní poměry (tedy ekonomické vztahy). (L. c., 148 a 152.)

⁸ Viz K a r á s e k, I. c. Jde o názory, které byly podrobeny dostatečné kritice ve Stalinově práci *Marxismus a otázky jazykovědy* a v diskusích kolem této práce.

Jen z této skutečnosti mohou plynout rozpory mezi výrobními silami a výrobními vztahy. To je první příčina jejich vznikání a prohlubování.

Druhou příčinu vznikání a prohlubování těchto rozporů třeba vidět v tom, že výrobní vztahy, ač primárně podmíněny výrobními silami, nesledují samočinně a pokorně za jejich vývojem, nýbrž mají též své vlastní vnitřní zákonitosti a některé hybné síly. Reakční výrobní vztahy se staví do cesty rozvoje výrobních sil tak antagonisticky a trvale, že musí být smeteny a nahrazeny jinými, pokrokovými výrobními vztahy. Socialistické výrobní vztahy rovněž nejsou pokorným souputníkem výrobních sil. Jednak umožňují dlouhodobé perspektivní plánování a tím aktivně vytvářejí příznivé podmínky pro rozvoj výrobních sil v zájmu stále dokonalějšího uspokojování rostoucích společenských potřeb. Jednak i samy vstupují s výrobními silami do rozporů, ovšem neantagonistických, průběžně řešitelných.

Pro správné pochopení rozporů mezi výrobními silami a výrobními vztahy má tedy velký význam náležité rozlišování primárního působení a zpětného vlivu. Bez něho bychom ztratili ze zřetele hlavní stránku rozporu a tím by se nám rozpor sám zamlžil.

Zdůrazňování vnitřních zákonitostí výrobních sil se nesmí dít na úkor patřičného pochopení významu vzájemných dialektických souvislostí mezi výrobními silami a výrobními vztahy. Vždyť tyto vzájemné souvislosti tvoří současně hlavní vnitřní zákonitost společenského bytí, určující v poslední instanci i vývojové tendence společenského vědomí. Ale právě tak naopak vzájemné dialektické souvislosti mezi výrobními silami a výrobními vztahy nemohou zastřít existenci vnitřní dialektiky výrobních sil. Protože rozpory mezi výrobními silami a výrobními vztahy vznikají v důsledku prvotního vývoje výrobních sil, navazují na dialektické *vnitřní rozpory vývoje výrobních sil*.

Tyto rozpory jsou vnitřním zdrojem vývoje výrobních sil, probíhajícího třebas i oproti směru zpětného působení výrobních vztahů. O jaký okruh vývojových rozporů zde jde? Již byla zmínka o rozporu mezi možnostmi společnosti ovládat přírodní jevy a procesy s těmi výrobními prostředky, které má společnost v dané době k dispozici na jedné straně, a materiálními potřebami lidí na straně druhé. Obzvláštní význam mají rozpory mezi dosavadní výrobní praxí a novými výrobními zkušenostmi, umožňujícími ve srovnání s dosavadní výrobní praxí vyšší produktivitu práce. Nutno uvést též disproporce mezi vzájemně na sobě závislými výrobními odvětvími, které nutí zaostávající odvětví rozvíjet se rychleji. Nakonec jsou to rozpory mezi nároky technického rozvoje a schopnostmi pracovních sil, které jsou k dispozici. Tento rozpor je produktem velmi důležitého vzájemného působení lidí (jakožto základní výrobní síly) a pracovních nástrojů.

Rozpory mezi výrobními silami a výrobními vztahy nemohou být pojaty odděleně od těchto vnitřních rozporů výrobních sil. Navazují na sebe navzájem. Práce, pracovní síla, to jsou jevy, vnitřně zprostředkované právě tak výrobně jako ekonomicky. Určitými svými stránkami mají charakteristiku výrobních sil, jinými stránkami charakteristiku výrobních vztahů. K zajištění takového stavu pracovních sil, který by odpovídal nově vyrostlé úrovni techniky a znamenal překonání rozporu s ní, je třeba nejen výrobně-provozních, ale i ekonomických změn a opatření. To znamená na jedné straně, že vnitřní rozpory výrobních sil v zájmu svého řešení vyžadují i řešení s nimi spjatých rozporů mezi výrobními silami a výrobními vztahy. Kdybychom pak šli dále, zjistili bychom, že řešení rozporů mezi výrobními silami a výrobními vztahy vyžaduje se své strany řešení určitých vnitřních rozporů výrobních vztahů. Je tu celé řetězení dialektických souvislostí. Znamená, že v zájmu

řešení vnitřních rozporů výrobních sil je nutné též řešení určitých vnitřních rozporů ve výrobních vztazích. Na druhé straně to znamená, že rozpory mezi výrobními silami a výrobními vztahy a přes ně i rozpory uvnitř výrobních vztahů vyrůstají z vnitřních rozporů výrobních sil, především z těch jejich rozporů, do nichž vchází pracovní činnost lidí, pracovní síla, t.j. složky, které mají jak výrobní tak i ekonomické stránky. Opět tedy docházíme k prvotnosti a k určujícímu významu výrobních sil pro rozvoj celého způsobu výroby. Ostatně je jisto, že přes ohromný význam ekonomiky pro otázky pracovní síly zůstává poměr lidí a výrobních nástrojů ve své podstatě vnitřním zákonitým vztahem výrobních sil.

Ani jeden z uvedených vývojových rozporů výrobních sil není rozporem nahodilým. Všechny vyplývají ze samotné podstaty výrobních sil jakožto oblasti společenského bytí. Nadto jde o obecné rozpory v tom směru, že se v té či jiné formě projevují v nejružnějších obdobích historie společnosti. A mají-li výrobní síly takovéto podstatné hybné rozpory, znamená to, že existuje *vnitřní vývojová zákonitost výrobních sil*. Tím jsme se dostali k jádru naší problematiky.

Ať narazíme na kteroukoliv otázku, např. na otázku působení výroby a základny na nadstavbu, otázku třídnosti a netřídnosti, otázku hospodářského a technického vývoje v předních kapitalistických zemích aj., vždy konstatujeme vzájemnou specifičnost výrobních sil a výrobních vztahů. Tyto dvě stránky společenského způsobu výroby se ve všech těchto ohledech zachovávají zcela rozdílně, ba protikladně. Už to nezbytně navozuje předpoklad, že existují zvláštní zákony vývoje výroby, výrobních sil, zvláštní zákony hospodářského vývoje, t.j. vývoje výrobních vztahů a kromě toho zákony vzájemného působení výrobních sil a výrobních vztahů.

Jak plyne z dosavadního výkladu, náleží ke specifickým zákonitostem vývoje výrobních sil zejména: podstatná zákonitá souvislost mezi výrobně-technickými možnostmi a rostoucími materiálními potřebami společnosti, zákon dělby práce (který má sice ekonomický aspekt, avšak ve svém jádru představuje svébytný vývoj výrobních sil), zákonitosti proporcionálního vývoje různých, na sobě navzájem vesměs závislých výrobních odvětví. Tyto zákonitosti se projevují zřetelně v poměru mezi výrobou výrobních prostředků a výrobou spotřebních předmětů nebo v poměru mezi souborem pracovních nástrojů a energetickými zdroji. Není např. nahodilostí, že dnes se rozvíjí současně automatizace výrobních procesů a mírové využití atomové energie. Je mezi nimi jakožto složkami rozvoje výrobních sil hluboká zákonitá souvislost, k jejímuž pochopení lze v jádru dojít beze zvláštní analýzy problematiky výrobních vztahů. Tuto zákonitou souvislost, právě tak jako souvislost obou uvedených procesů s astronautikou bude prokazovat stále zřetelněji nastupující vývoj výrobních sil. K vnitřním zákonitostem výrobních sil náleží dále zákonitosti vztahů mezi nároky technického rozvoje a schopnostmi pracovních sil, zákonitosti vzniku, uchovávání a rozšiřování pokrokových výrobních zkušeností a mnohé jiné zákonité vztahy.⁹

Hybné působení vnitřních zákonitostí výrobních sil bývá často popíráno pouka-

⁹ Základním východiskem vědeckého studia vnitřní zákonitosti vývoje výrobních sil je ovšem Marxův *Kapitál*. V poslední době zůstává většinou bez povšimnutí fakt, že Marx zde formuloval celou řadu specifických zákonů výrobních sil, bez kterých by byla nemyslitelná vědecká formulace zákonů ekonomických. Jmenujeme jen některé z nich: Výměna látek mezi člověkem a přírodou je Marxem charakterizována jako zákon, regulující společenskou výrobu. Dále se Marx zmiňuje o technickém zákonu samotného výrobního pro-

zem na to, že formou rozvoje výrobních sil jsou výrobní vztahy.¹⁰ Zákony vývoje výrobních sil bývají touto cestou subsumovány pod zákony vývoje výrobních vztahů, a to samozřejmě na úkor momentu vnitřního vývoje výrobních sil, ba vůbec na úkor náležitého uznání jejich relativní odlišnosti.

Skutečnost, že výrobní vztahy jsou formou vývoje výrobních sil, nemůže být však dostatečným důkazem pro tvrzení, podle něhož zákony výrobních vztahů určují vývoj výrobních sil. S materialistického filozofického hlediska vzato, je dokonce absurdní tvrdit, že zákony formy určují pohyb svého obsahu. Znamenalo by to prohlašovat fakticky formu za primární, za určujícího činitele a obsah vyvozovat z formy. Ve skutečnosti je obsah vždy primárním, je vůči své formě činitelem určujícím. Tento obecně-filozofický předpoklad je plně potvrzován všemi fakty historického vývoje výrobních sil a výrobních vztahů.

Výrobní vztahy, pokud jde o vykořisťovatelské formace v úpadkových stádiích jejich rozvoje, určují meze vývoje výrobních sil, ne však podstatné tendence tohoto vývoje. Pokud pak výrobní vztahy působí jako hybná páka výrobních sil, jsou prostředkem a zajišťovatelem jejich rozvoje, uvolňují jim cestu v rámci celkového souboru společenských vztahů, avšak opětne neurčují základní vývojovou linii. Z toho, že výrobní vztahy jsou formou rozvoje výrobních sil, nejen neplyne závěr, že zákony výrobních vztahů, fungující jakožto zákony vývoje výrobních sil, určují tento vývoj, nýbrž plyne z toho závěr právě opačný. Podle něho výrobní síly jako obsah určují výrobní vztahy jako svou formu i její vývoj. Obsah se nevyvíjí proto, že má svou formu a že je s ní ve vývojovém rozporu. Podstatný pro tento vývoj je rozpor v samotném obsahu. V rozporné dialektice zákonů výrobních sil a zákonů výrobních vztahů hrají zákony výrobních sil primární úlohu.¹¹

cesu, jímž myslí svébytné zákonitosti vývoje techniky. Obzvláštní důraz klade Marx na zákon zvyšující se produktivní síly práce. Při rozboru tohoto zákona ukazuje na význam kooperace pro růst produktivní síly práce a s druhé strany význam tohoto zákona pro nadpráci relativní nadhodnoty a existenci vykořisťovatelských tříd, pro akumulaci a centralisaci kapitálů za kapitalismu. Pokud jde o význam tohoto zákona v souboru vnitřní zákonitosti výrobních sil, vyvozuje z něj Marx jako další vnitřní zákon výrobních sil zákon, podle něhož v důsledku pokroku v produktivitě společenské práce může být stále rostoucí masa výrobních prostředků uváděna do pohybu se stále menším a menším vynaložením lidských sil. To souvisí se zákonem, dle kterého je akční schopnost pracovní síly nepřímo proporcionální době její aktivní činnosti. Dále nalezneme u Marxe poukaz na zákon rozdělení společenské práce i výrobních prostředků v určitých proporcích podle potřeb výroby produktů. Velmi často se jedná o zákonu souvztácnosti mezi dvěma základními skupinami (tj. výrobou výrobních prostředků a výrobou spotřebních předmětů).

¹⁰ Z mnoha podobných formulací vybíráme tuto jako zvláště pregnantní: „Protože výrobní vztahy jsou formou rozvoje výrobních sil, jsou zákony výrobních vztahů zároveň zákony pohybu výrobních sil.“ (Ostrovitjanov, *O předmětu politické ekonomie*, Moskva 1954, 14–15, rusky.)

¹¹ Uvedené nesprávné hledisko se u Karáska (l. c.) projevuje v názoru, který úplně popírá vzájemné specifickou zákonitost vývoje výrobních sil a výrobních vztahů tím, že se domnívá, že zákony vývoje výroby mají ekonomickou povahu a jsou proto v každé společensko-ekonomické formaci jiné. Samotné působení zákona dělbí práce nebo zákona zvyšující se produktivní síly práce, které oba nejen přesahují dobu trvání jednotlivé formace, ale jsou trvalými zákony celkového společenského vývoje, dostatečně vyvrací tento argument.

Fakt vzájemné vývojové závislosti výrobních sil a výrobních vztahů nemění nic na tom, že obě stránky způsobu výroby jsou relativně samostatné a že obě se ve svém vývoji řídí kromě společných zákonů i svými specifickými zákony. Studium vnitřních specifických zákonů jak výrobních sil tak i výrobních vztahů nemůže být na závalu patřičnému uznání vzájemné dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů jako základu celkového společenského vývoje. Právě naopak. Studium vnitřních zákonitostí výrobních sil i výrobních vztahů pomáhá nesmírně ke hlubšímu a preciznějšímu pochopení jejich vzájemné dialektiky, umožňuje díky větší konkrétnosti předcházet schematickým koncepcím vývojových souvislostí mezi výrobními silami a výrobními vztahy. Neznalost těchto vnitřních zákonitostí (což bývá v praxi hlavně neznalost zákonitostí výrobních sil) anebo nechuť vyvozovat náležité teoretické závěry z existence těchto zákonitostí souvisejí velmi těsně se zjednodušujícími tendencemi v historickém materialismu.

Ze všeho uvedeného vyplývá stále jasněji závěr, že jednotu výrobních sil a výrobních vztahů nelze absolutizovat ve směru popírání specifického charakteru každé z těchto stránek společenského bytí. Popírání specifické vnitřní zprostředkovanosti výrobních vztahů znamená současně popírání jejich vnitřní hybné rozpornosti a proto může být pouze výrazem prakticko-společenských tendencí k zadržení rozvoje výrobních vztahů, k zakonzervování jejich dosavadního stavu.¹² Opačná tendence k popírání vnitřních hybných rozporů a zákonitostí výrobních sil znamená faktické neuznávání skutečnosti, že výrobní síly jsou základní hybnou silou vývoje celé společnosti, tj. takovou silou, která se v důsledku svých vlastních zákonitostí může vyvíjet a nutně vyvíjí vždy dříve než výrobní vztahy a ostatní, na nich závislé oblasti společenského života. Znemožňuje se tím mj. vědecké pochopení toho, jak se kapitalistické výrobní vztahy dostaly do konfliktu s výrobními silami.

Poměrně nejsnadněji lze vzájemně diferencovat zákonitost výrobních sil a zákonitost výrobních vztahů, je-li jejich působení chápáno čistě kauzálně. V takovém případě je poměrně jasné, že obě sféry na sebe působí, že příčiny spočívající v jedné z nich (primárně ve výrobních silách) vyvolávají důsledky ve druhé z nich (především ve výrobních vztazích). Avšak v takovém pojetí by se vzájemné působení výrobních sil a výrobních vztahů metodologicky měnilo ve vnější vztah, v jakýsi nedialektický sociální konsensus comteovského typu. Došlo by k nežádoucí absolutizaci opačného rázu než byla předcházející, tj. k absolutizaci specifiky na úkor nedílné jednoty.

Souvislost, docházející svého výrazu v tom, že výrobní vztahy jsou vždy v podstatě důsledkem vývoje výrobních sil, nelze chápat číře kauzálně. Je nutno učinit zadost té skutečnosti, že výrobní vztahy jako zpětně působící důsledek výrobních sil se nestávají vůči výrobním silám jakožto vůči svému určujícímu čini-

¹² Tato tendence je příznačná pro všechny odrůdy vulgarizující „teorie výrobních sil“, která již od konce minulého století až dodnes je jednou ze základních ideologických opor sociálně demokratického reformismu. Kapitalistická konjunktura před r. 1957, vyvolaná technickou rekonstrukcí značné části průmyslu a růstem vojenských zakázek, vedla k oživení této teorie. Ve své dnešní podobě daná teorie zdůrazňuje, že prý rostoucím technickým pokrokem se už samy od sebe mění výrobní vztahy, a proto prý není třeba žádného třídního boje. Teorie automatického sledování výrobních vztahů za výrobními silami zde umožňuje ignorovat vnitřní třídní zprostředkovanost výrobních vztahů ve vykořisťovatelské společnosti.

teli naprosto samostatným předmětem, nýbrž zůstávají ve svém konkrétním působení v určitém smyslu neoddělitelným momentem působení svého určujícího činitele. Vždyť výrobní síly a výrobní vztahy jsou neoddělitelnými momenty společenského procesu v jeho celku. Dialektická nedílnost vzájemného působení a vnitřní prolínání obou působících stranek nejen nevyvracejí primárnost a specifickou zákonitost výrobních sil, ale jen jí zdůrazňují, neboť hlouběji postihují závislost výrobních vztahů na výrobních silách.

Uznání a studium specifických vnitřních podstatných vztahů vývoje výrobních sil považujeme za nezbytný předpoklad toho, aby bylo vskutku vědecky vysvětleno, *proč může i v kapitalistických zemích v období zotrújící se všeobecné krize kapitalismu docházet k technickému pokroku*. Není-li existence těchto vnitřních podstatných vztahů respektována, pak zbývá jen dvojí. Buď zavřít oči na nesporná fakta technického pokroku, k němuž došlo po roce 1950 v takových kapitalistických zemích, jako jsou USA a západní Německo. Anebo připsat tento pokrok na účet zásluh ziskové stimulace a konkurenčního boje.¹³

Základním směrem současného vývoje výrobních sil, zejména pokud jde o výrobní nástroje a jejich výrobu, je automatizace. Je všeobecně známo, že na západě dosáhla nemalého pokroku, zejména v USA a v západním Německu. Kdyby tento postup automatizace závisel opravdu jen na kapitalistických výrobních vztazích a na zájmech kapitalistů, bylo by především nepochopitelné, proč je její zavádění pro kapitalisty výhodné právě dnes a proč tomu tak nebylo dříve. Mnohem jasnější bude otázka, vyjdeme-li z vnitřní zákonitosti vývoje výrobních sil. Automatizace je nutným stupněm současného vývoje výrobních sil, navazujícím na stupně dosaďadní: na jedné straně na mechanizaci a komplexní mechanizaci, která zcela organicky přerůstá v automatizaci a stále zřejměji i v komplexní automatizaci, na druhé straně na rozvoj energetických zdrojů, tj. na elektrifikaci výrobních procesů. V budoucnosti se bude automatizace rozvíjet ke svým vyšším stupňům na základě výrobního využití atomové energie.

Toto zákonité navazování není ve své podstatě závislé na výrobních vztazích. Proto se prosazuje nejen v socialistických, ale i v kapitalistických zemích. Výrobní vztahy však ovlivňují směr uplatnění automatiky, rychlost jejího rozvoje, širší nebo těsnější meze jejího rozvoje. Podle toho jí buď napomáhají nebo ji brzdi. Podíváme-li se na působení kapitalistických výrobních vztahů a zájmů kapitalistických podnikatelů, uvidíme, že již dokázaly značně přibrzdit automatizaci. Především kapitalisté se jí velmi dlouho bránili, dbajíce nutnosti rentabilně využít dosaďadní méně dokonale techniky a nedisponující často ani potřebnými obrovskými investičními prostředky. Kdyby nebylo těchto zájmů, které vyplývaly z charakteru kapitalistických výrobních vztahů, musela by se automatizace ve své předatomistické formě rozvinout při nejmenším o čtvrtstoletí dříve. Již tehdy byly pro ni v předních kapitalistických zemích dostatečné technické i pracovně-provozní předpoklady.

¹³ Svě výše citované tvrzení demonstruje Ostrovitjanov právě v tomto duchu na příkladu kapitalistického způsobu výroby. Tam podle jeho názoru „rozvoj výrobních sil je určován houbou podnikatelů za nejvyšším ziskem a konkurenčním bojem“. (L. c.) Také podle Karásky a nemá prvořadou zásluhu o tento rozvoj nic jiného než kapitalistická ekonomika. Píše: „Nemožno však nevidieť, že spomínaný povojnový vývoj kapitalistického hospodárstva sa uskutočňoval nielen v súlade s kapitalistickými výrobnými vztahmi, ale tieto ho priamo vyvolali. Nejde teda o to, že by vývoj výroby v kapitalistických krajinách bol v zásade rozporný s kapitalistickými výrobnými vztahmi...“ (L. c., 308.)

Místo toho byly však příslušné vynálezy ve strachu před konkurencí skupovávány a zavírány. Pokrokovější výrobní síly se však prosadily nakonec i oproti těmto projevům působení kapitalistických výrobních vztahů. Bez uznání vlastní hybné zákonitosti výrobních sil bychom to nikdy uspokojivě nevysvětlili.

Když již se automatizace v těchto zemích do určitého stupně prosadila, vedlo to nutně ke zostření konfliktu mezi výrobními silami a kapitalistickými výrobními vztahy, nikoliv k utužení domnělého souladu. V čem se toto zostření projevuje?

Automatická technika je produktivnější a rentabilnější tehdy, je-li organizována v podobě velkosériové a hromadné výroby. I když by se snad někdy vyplatila pro výrobu v menších sériích, nebyla by tu rozhodně ani zdaleka využita. Velkosériová a hromadná výroba mohou však být náležitě organizovány jen za předpokladu prohloubené a systematické kooperace a specializace výrobních jednotek nejen v rámci jednotlivých zemí, ale již i v mezinárodním měřítku. Vyžaduje tedy uvědomělé národní i mezinárodní dělby práce, která je možná jenom na základě soustředěného společenského vlastnictví výrobních prostředků, umožňujícího jednotné dlouhodobé plánování. To ovšem naprosto odporuje živelnému vývoji kapitalistické ekonomiky s její nezbytnou roztříštěností. I když se magnáti velkokapitálu mohou mezi sebou domlouvat o určité kooperaci, jde o úmluvy ničím nezaručené, které budou pošlapány hned, jakmile se tomu či jinému magnátovi naskytne výhodnější příležitost k vysokým ziskům. Nemluvíme již o záplavě menších podniků, které se naprosto vymykají jakékoliv uvědomělé organizaci s hlediska celostátní kooperace a specializace.¹⁴

Zostření konfliktu mezi výrobními silami a kapitalistickými výrobními vztahy, k němuž dochází v důsledku automatizace, se projevuje za druhé v tom, že automatizace se děje na úkor pracovníků. Byly-li investiční práce, spojené se zaváděním automatické techniky, jednou z důležitých příčin prosperity před r. 1957, následuje nyní jako další nutný důsledek prudký vzrůst nezaměstnanosti. Vždyť kapitál investoval do automatizace právě proto, aby se mohl zbavit dalších pracovních sil a na úkor jejich mezd zvyšovat rychle své zisky. Dnešní nezaměstnanost není ještě vyvrcholením kritického stavu. Ta totiž teprve povede ke snížení kupní síly pracujících, které pak bude mít vzápětí skutečnou hlubokou hospodářskou krizi.

Výrobní síly nemohou ani chvíli stát na jednom místě. Nemá-li dojít k jejich regresi a rozpadání, je nutný v té nebo jiné míře jejich postup vpřed. Ve snaze stůj co stůj zabránit regresi a rozpadání výrobních sil, kapitalistická ekonomika se křečovitě a dodatečně přizpůsobuje přechodným požadavkům výrobních sil. V rámci toho je třeba chápat státně-monopolistické tendence a také úlohu ziskových a konkurenčních stimulů. Takové přizpůsobování ovšem nikdy nemůže na dlouho stačit.

Automatizace a zostřený konflikt mezi výrobními silami a kapitalistickými výrobními vztahy, který je jejím důsledkem, připravuje příznivé objektivní podmínky pro nastolení socialistických výrobních vztahů. Připravuje je nejen ona, ale celý ten široký zákonitý proces ve výrobních silách, kterému se právem dostalo názvu nové průmyslové revoluce. Tento název bývá někdy danému procesu odmítán z obavy před tím, aby zásluha o něj nebyla připsána kapitalistickým výrobním

¹⁴ Není jisté nahodilé, že značná část západní literatury o ekonomických důsledcích automatizace si klade za úkol vyřešit neřešitelný problém, jak uplatnit automatizaci v malých podnicích.

vztahům. Tato obava může vzniknout zase jen s hlediska názoru, odmítajícího specifickou společenskou zákonitost výrobních sil a vyvozujícího vývoj výrobních sil ze zákonitosti výrobních vztahů. Ve skutečnosti má automatizace spolu s jadernou energií, raketovou technikou a astronautikou v historii vývoje výrobních sil neméně převratný význam, než mělo zavádění strojového průmyslu před 100—200 lety. Je to nová průmyslová revoluce světového měřítka. Proto probíhá v zemích socialistických i kapitalistických. Ale ve své podstatě odpovídá pouze socialistickému ekonomicky-společenskému zřízení. Proto přibližně od r. 1955 probíhá v socialistických zemích mnohem intenzivněji. Proto v nesocialistických zemích připravuje podmínky pro socialismus. Nemůže být naším zájmem, abychom si sami snižovali dosah těchto podmínek obavami před připuštěním pojmu „nová průmyslová revoluce“.

Revoluční přeměny, probíhající v oblasti výrobních sil ve světovém měřítku, jasně ukazují, že výrobní síly nejsou ovečkami, které by se poslušně podřizovaly požadavkům a omezením, plynoucím z charakteru výrobních vztahů kapitalismu. Znovu se potvrzuje, že výrobní síly jsou základní revoluční silou dějin a že právě v důsledku primárního rozvoje výrobních sil dochází ke konfliktu mezi nimi a vykořisťovatelskými výrobními vztahy. Kapitalistické výrobní vztahy brzdí a zpomalují rozvoj výrobních sil, všelijak deformují jejich růst, v době krizí a v menší míře i jindy ničí některé výsledky tohoto růstu, avšak neurčují jejich pohyb v základních tendencích. Kdyby byly schopny takto jejich pohyb určovat, znamenalo by to jinými slovy, že kapitalismus by byl sto předcházet konfliktu výrobních sil se svými výrobními vztahy. Takový předpoklad však odporuje skutečnosti tak dalece, že zní přímo absurdně.

Dnešní kapitalistický svět jako celek demonstruje, že výrobní síly se mohou do určité míry vyvíjet oproti těm směrům, kterými na ně působí dané výrobní vztahy, že tedy výrobní síly mají určité vnitřní zákony svého vlastního vývoje, které nelze redukovat na zákony výrobních vztahů.

Nakonec třeba podotknout, že uznání specifické zákonitosti výrobních sil má zásadní význam pro chápání rozporů mezi výrobními silami a výrobními vztahy za socialismu a za přechodu ke komunismu. Prvotní pohyb výrobních sil je i za socialismu příčinou toho, že dochází k rozporům mezi nimi a výrobními vztahy. Socialistické výrobní vztahy otevřely cestu pro jejich rozvoj, ale to není jednorázový akt. V důsledku svého rozvoje působí výrobní síly na socialistické výrobní vztahy a vyžadují jejich vnitřní hybné změny, které by znamenaly stále nové a další uvolňování cesty výrobním silám. Je to ovšem něco zcela jiného než za kapitalismu, protože zde tento proces probíhá na základě zásadního souladu a výrobní vztahy uvolňují výrobním silám dalekosáhlé perspektivy. Činí tak plánovitě a systematicky, i když ne automaticky.

Pro to, aby byl tento proces lidmi uvědoměle prosazován, má obzvláštní význam znalost vnitřních zákonitostí výrobních sil, způsobů a forem jejich konkrétního působení, jejich významu pro celkový vývoj společenských vztahů. Tato znalost je předpokladem úspěšného perspektivního plánování výrobního a hospodářského rozvoje. Umožňuje správně určovat hlavní články dalšího vývoje výroby i nezbytné proporce výrobních odvětví. Perspektivní plánování musí vycházet tedy z hluboké znalosti zákonitostí dosavadního i současného vývoje výrobních sil. Znalost dosavadní historie je nutná proto, že ani vývoj výrobních sil není přímočarým a často se v něm na vyšší úrovni jakoby navracejí procesy, které již v minulosti probíhaly.

Blízká komunistická budoucnost si bude vynucovat ještě prohloubenější poznání zákonitostí historického vývoje výrobních sil. V této budoucnosti — zvláště v podmínkách, kdy bude možné jednotné plánování v rámci celosvětovém, kdy tudíž bude eliminována řada nahodilých činitelů, vynucených nejen možnostmi imperialistické agrese, ale prostě i zahraničním obchodem s kapitalistickými zeměmi, kdy tedy nebude konjunkturálních živelných výkyvů, způsobených povahou kapitalistického obchodního partnera — bude perspektivní plánování ještě mnohem více v popředí, přičemž výhledové plánovací období budou velmi dlouhá.

To vše vytváří stále naléhavěji potřebu ustavení speciální společenské vědy o zákonitostech vývoje výrobních sil. Již nyní by bylo třeba budovat její základy důkladnějším studiem, které by navazovalo na dosavadní faktické výzkumy a systematizovalo dosavadní zlomkovité výsledky, dosažené historií techniky, archeologií, tzv. historií materiální kultury, jako vedlejší produkt ekonomického studia a jinak.

Otázka ustavení tohoto vědeckého oboru je ovšem již další kapitolou, kterou zde nemíníme rozvíjet. Chceme jen upozornit čtenáře, že zpracování této vědy by mohlo přinést závažný materiál, který zatím schází k tomu, aby tento článek byl propracovanějším a argumentovanějším, než jakým může být za přítomných podmínek.